

بررسی دائرة المعارف قرآن لایدن

دکتر محمدعلی رضائی اصفهانی

عضو هیئت علمی مرکز جهانی علوم اسلامی

چکیده:

نوشتار حاضر پس از بیان پیشینه نگارش دائرة المعارف‌های قرآنی، به معرفی دائرة المعارف قرآن «لایدن» می‌پردازد و در این راستا، از ترجمه و تحلیل مقدمه آن که توسط خانم دکتر «مک اولیف» نگارش یافته، بهره می‌گیرد؛ سپس نقاط قوت و ضعف کلی این دائرة المعارف را مورد بررسی قرار می‌دهد. کلید واژه‌ها: دائرة المعارف، قرآن، لایدن.

بخش نخست

دائرة المعارف نگاری

الف - مفهوم‌شناسی دائرة المعارف

اصطلاح دائرة المعارف (Encyclopaedia)

را نخستین بار «پطرس بستانی» در حدود

۱۸۷۶ م، به زبان عربی و حوزه فرهنگ اسلامی وارد کرد. وی آن را لفظی یونانی و مجموع علوم و فنون هفتگانه آموزشی-می‌داند؛ مانند حساب، هندسه، موسیقی و ... که دانشمندان قدیم آنها را می‌آموختند... ولی در عصر حاضر دائرة المعارف خلاصه معارف بشری در یک رشته یا همه رشته‌ها است که به صورت موضوعی یا الفبایی سامان می‌یابد. اصل کلام پطرس بستانی اینگونه است:

«انسکلوبیڈیا

(aedio-Encyclopaedia) لفظه یونانیه

معناها دائرة التعليم و هی فی الاصل اسم

لمجموع الفنون و العلوم التعليمية السبعة

التي كان اعيان الناس يتعلمونها فی القديم

و هی الغراماتيق و الحساب و الهندسه و

الموسيقى و الهيئة و المنطق و البيان، و قد

ذکرها کونتلیاوس فقال: هی حدقة او دائرة المعارف الكاملة: اما کلمة انسلکویبیدا فی ایامنا هذه فمعناها ملخص المعرفة البشرية اما فی باب واحد او فی الابواب کلها، و هی اما ان تكون مرتبة ترتیباً نظامياً موافقاً للارتباط المنطقی بین المواضيع او ترتیباً قاموسياً موافقاً لنظام الاحرف الهجائية و لذلك كانت الانسلکویبیدا علی نوعین خاصه و عامه نظامية بحسب المواضيع او قاموسية بحسب الاحرف»^۱

دهخدا در مورد واژه «دائرة المعارف» می نویسد: «حاوی العلوم، کتابی حاوی مجموع معارف انسانی، فرهنگ فنون و علوم، خلاصه قابل فهمی از معارف بشری، شاخه ای از اطلاعات علمی حاوی رشته ها و زمینه های مختلف علمی در موضوعات جداگانه و آن معمولاً ترتیب الفبایی دارد؛ مانند دائرة المعارف بریتانیکا که نخستین بار در ۱۷۶۸ م انتشار یافت. دائرة المعارف گاه به رشته های یک موضوع محدود است؛ چون دائرة المعارف کاتولیک و جز آن»^۲

و نیز برخی نوشته اند: «دائرة المعارف، کتاب مرجعی خود بسنده، با دو هدف اصلی است: در برگیری دانش روز آمد در باره یک رشته خاص علمی یا

گروهی از رشته ها به منظور آسان کردن دسترس به رشته های علوم»^۳

تذکر ۱: گفتنی است که واژه «دائرة المعارف»، عربی و تقریباً معادل واژه «دانشنامه» است.

تذکر ۲: عناصر و ویژگی های دائرة المعارف را در قسمت «ب» که در پی می آید، جمع بندی خواهیم کرد.

ب - ویژگی های دائرة المعارف مطلوب

مهم ترین ویژگی های یک دائرة المعارف مطلوب عبارت است از:

۱. ارائه اطلاعات جامع در یک موضوع یا یک رشته علمی که محقق را از منابع فرعی بی نیاز کند.
۲. نظام یافتگی اطلاعات در قالب مقالات (با ساختار موضوعی یا الفبایی و نظمی منطقی).
۳. پیروی از شیوه علمی تدوین مقالات دائرة المعارفی؛ از جمله:
  - ۳-۱. گزارشی بودن مقالات؛
  - ۳-۲. رعایت بی طرفی در ارائه مطالب، دیدگاه ها و دلایل در موضوع مورد بحث و پرهیز از پیش داوری و تحمیل نظر بر خواننده؛
  - ۳-۳. رعایت شیوه های فنی نگارش؛

ج - دائرة المعارف نگاری قرآنی

دائرة المعارف‌های قرآنی نیز مانند دائرة المعارف‌های عمومی، سیری تکاملی داشته‌اند، به طوری که با تنظیم قاموس‌ها، فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌های قرآنی^۴ آغاز شده و با گردآوری مجموعه مقالات و گفتارها در مورد مفاهیم و موضوعات قرآنی^۵ ادامه یافته است؛ سپس به نام دانشنامه‌ها و دائرة المعارف‌های قرآنی ختم شده است.

البته برخی از آن‌ها ویژگی‌های یک دائرة المعارف را ندارند. ولی در تاریخچه تکاملی دائرة المعارف‌های قرآنی از آن‌ها نام برده شده است.^۶ برخی از این موارد عبارت‌اند از:

۱. دائرة المعارف قرآن (فارسی)، جلال الدین سیوطی، ترجمه محمد جعفر اسلامی، ۱۳۶۲ ش، بنیاد علوم اسلامی، تهران، ۲ جلد، مشتمل بر هشتاد نوع از علوم مرتبط با قرآن.

این اثر ترجمه *الاتقان فی علوم القرآن* سیوطی و مجموعه‌ای موضوعی در مورد علوم قرآن است.

۲. دائرة المعارف بزرگ قرآنی (فارسی)، جلیل ملاجوادی ۱۱۴ جلد است که در هر جلد ۱۰۰۱ نکته در مورد هر سوره قرآن استخراج شده است.

۳-۴. گزیده‌نویسی و پرهیز از پراگویی و تکرار؛

۳-۵. مستند بودن مطالب؛

۳-۶. استفاده از منابع اصیل و معتبر؛

۳-۷. استفاده از نشر علمی و پرهیز از عبارت پردازی‌های شاعرانه؛

۳-۸. ارائه مطالبی که به صورت

دانش منسجم درآمده است و یا

نظریه‌های ابراز شده در مسیر

دانش‌سازی. (نه مطالب نوپدید

که حاصل نظریه‌پردازی جدید

مؤلف مقاله است.)

یادآوری:

تاکید بر این نکته لازم است که اصل اساسی در دائرة المعارف نگاری، گزارش بی‌طرفانه اطلاعات و پرهیز از پیش داوری است و بهترین راه برای دفاع از عقیده حق نیز دوری از غرض‌ورزی و بیان عین حقیقت است؛ بنابراین، لزومی ندارد که مطالب با عبارت‌های غیرعلمی و متعصبانه درآمیزد تا از حقیقت دور شود. این آسیب - همان‌گونه که برخی نوشته‌اند -^۷ موجب می‌شود برخی دانشوران به تدوین دائرة المعارف در باب موضوع‌های مقدس و مذهبی رغبت نشان ندهند.

۳. دائرة المعارف بزرگ وازگان قرآنی (فارسی - انگلیسی)، گروهی از محققان حوزه و دانشگاه، دفتر تبلیغات اسلامی مشهد.
۴. دائرة المعارف: فرهنگ قرآن (فارسی). سید طاهر شاه چراغی، ۱۳۰۰ ش؛ آیات، روایات، لغات و حکایات به ترتیب حروف معجم درج شده است.
۵. دائرة المعارف قرآن (عربی)، شیخ حسن سعید تهرانی (م ۱۳۳۷ - ۱۴۱۶ ق).
۶. دائرة المعارف قرآن (فارسی)، میر سید ابوالفتح دعوتی (متولد ۱۳۱۶ ش).
۷. دائرة المعارف قرآن، مهراں کندی، ۱۳۷۲ ش، انتشارات سیمین، تهران.
۸. دائرة المعارف قرآن کریم (فارسی)، جمعی از نویسندگان، ۱۱ جلد، گرد آورنده: حسن سعید - کتابخانه چهل ستون مسجد جامع تهران.
۹. دائرة المعارف قرآن کریم (انگلیسی)، مولانا وحید الدین خان، مرکز مطالعات اسلامی هند، دهلی، ۳۰۰ صفحه.
۱۰. دائرة المعارف القرآنیة، حاج شیخ یحیی فلسفی شیرازی.
۱۱. دائرة المعارف قرآن کریم، ترجمه محمدعلی نجفی.
۱۲. دائرة المعارف قرآن‌شناسی (فارسی)، علی حاجی وند، دانیال، تبریز، ۱۳۷۸ ش.
- ۲۴۵ صفحه که مجموعه اطلاعاتی موضوعی در مورد قرآن است.
۱۳. دائرة المعارف قرآن کریم (فارسی)، گردآوری حسن سعید، کتابخانه چهل ستون مسجد جامع تهران، ۱۴۰۶ تا ۱۴۱۱ ق، تهران، ۱۰ جلد، شامل مقالات و خطاب نامه‌های پراکنده از افراد مختلف در موضوعات مربوط به قرآن.
۱۴. دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی (فارسی)، بهاء‌الدین خرمشاهی، دوستان - ناهید، تهران ۱۳۷۷ ش، دو جلدی، ۲۳۸۲ صفحه، که شامل مقالاتی در ۱۹ محور مانند اعلام، احکام، سور، اصطلاحات ادبی، علوم قرآن، وازگان کلیدی، قرآن‌پژوهی، نهادهای قرآنی و هزار زندگی خودنوشت یا دیگرنوشت از قرآن‌پژوهان قدیم و جدید است که در مجموع شامل ۳۶۰۰ مقاله به نظام الفبایی - غیرریشه‌ای است.
۱۵. فرهنگ قرآن، محمدباقر شریعت سنگلجی، دانشگاه آذربادگان، تبریز، ۱۳۵۳ ش، شامل مقاله‌هایی درباره لغات، اعلام تاریخی، جغرافیایی و اصطلاح‌های خاص قرآنی است.
۱۶. نثر طوبی یا دائرة المعارف قرآن مجید (فارسی)، ابوالحسن شعرانی،

که با کمک قرآن پژوهان مستشرق معاصر نگاشته می‌شود و پنج جلد آن تاکنون منتشر شده است. (توضیحات بیشتر در ادامه همین مقاله آمده است.)

۲۱. دانشنامه قرآن‌شناسی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی؛ از سال ۱۳۸۱ ش شروع شده و جلد‌های نخستین آن آماده شده است و به صورت ساختار موضوعی و مشتمل بر صدها مدخل در موضوعات مهم و نوآمد قرآنی می‌باشد.

پروسی:

با توجه به ضوابط و ویژگی‌های دانشنامه‌نگاری که بیان گردید، نام دائرة المعارف بر اکثر موارد یاد شده صدق نمی‌کند؛ همان‌گونه که در دائرة المعارف قرآن به این مطلب تصریح شده است،^۸ مگر اینکه دائرة المعارف نویسی در موضوعات خاص قرآنی را با تسامح دائرة المعارف قرآنی بنامیم و از اشکالات فنی آن‌ها چشم پوشی کنیم. بنابراین، اگر کسی ادعا کند که فقط سه مورد اخیر دائرة المعارف قرآنی مصطلح به شمار می‌آید، گزافه نیست؛ البته هر کدام از این سه دائرة المعارف نیز به صورت فنی و علمی و با رویکرد و ویژگی‌های خاصی به نگارش درآمده و ادامه دارند.

کتابفروشی اسلامیة، تهران، بی‌تا، ۶۰۴ صفحه. در دو جلد، مشتمل بر شرح لغات و مصطلحات قرآنی بر نظام الفبایی - ریشه‌ای؛ البته این کتاب یک لغت‌نامه قرآنی مشتمل به شمار می‌آید و اطلاق دائرة المعارف بر آن، خالی از تسامح نیست.

۱۷. قاموس القرآن الکریم (المدخل)، موسسه الکویت للتقدم العلمی، ۱۹۹۲ م، ۲۶۰ ص، مشتمل بر مباحث کلی قرآنی مانند اعجاز، احکام و تفسیر. این اثر حاصل کار گروهی و از دانشنامه‌های موضوعی است.

۱۸. فرهنگ قرآن، اکبر هاشمی رفسنجانی و محققان مرکز فرهنگ قرآن و معارف قرآن، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ ش، شامل کلید واژه‌های قرآنی به شکل طبقه‌بندی شده و با نظام الفبایی.

۱۹. دائرة المعارف قرآن کریم، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، موسسه بوستان کتاب قم، ۱۳۸۲ ش. این دائرة المعارف براساس ساختار الفبایی و تاکنون جلد اول آن منتشر شده است.

۲۰. دائرة المعارف قرآن، جین دمن مک اولیف، لیدن هلند، ۲۰۰۱ م، مشتمل بر هزار مدخل در موضوعات و اعلام قرآن

د - معرفی دائرة المعارف قرآن لایدن
(Encyclopaedia of the Quran)

جلد اول تا چهارم این دائرة المعارف منتشر شده است و در مقدمه جلد اول خانم جین دمن مک اولیف^۱ سروراستار دائرة المعارف توضیحات خوبی در مورد آن داده است «که ترجمه کامل این مقدمه می تواند مفید باشد».

مقدمه دائرة المعارف لیدن^۱

قرآن، برای بیشتر از یک میلیارد مسلمان در اطراف کره زمین، کلمات واقعی خداوند را بازگو می کند. شنیدن آیاتش که ترنم می شود و دیدن کلماتش که به صورت درشت به روی دیوارهای مساجد نوشته شده است، و لمس کردن متن نوشته شده آن، احساس حضور مقدسی را در اذهان و قلوب مسلمانان ایجاد می کند. نسل های بی شماری است که خانواده های مسلمان با نجوا کردن کلماتی از قرآن در گوش نوزادان تازه به دنیا آمده، به پیشواز آنها رفته اند. قرن هاست که کودکان تحصیلات رسمی خود را با قرآن آغاز کرده اند، در حالی که اطراف معلم حلقه زده اند، آموخته اند، تا حروف الفبای عربی را بسازند و کلمات و عبارات را تکرار کنند، که از

آن طریق توانایی حفظ قرآنشان پیشرفت می کند. در یک فرهنگ دینی که از آموختن تمجید می کند، افرادی که دانش بالایی از قرآن به دست می آورند، مورد احترام کامل قرار می گیرند. با کسانی که کل متن قرآن را حفظ می کنند، با تکریم و تعظیم رفتار می شود. در حقیقت، تکریم، بیشتر مسلمانان را وادار می کند تا در فعل و انفعال با قرآن باشند، چه این فعل و انفعال در دعای خفی باشد و یا در اعلام عمومی یا در تحقیق جدی قرآن. (EQ)

خلق دایرة المعارف قرآن

برنامه ریزی برای دایرة المعارف قرآن (EQ) در سال ۱۹۹۳ هنگامی آغاز شد که در لایدن با یک ادیتور بسیار عالی - پری بیرمن - ملاقات کردم، تا امکان شروع چنین پروژه ای را بررسی کنم. خیلی زود چهار دانشمند درجه یک، ودد کدی، کلیدگیلیوت، ویلیام گراهام و آندرو ریپین، موافقت کردند تا به تیم سردبیری بپیوندند. گرایش به کار در زمینه مطالعات قرآنی در آغاز قرن که گفتگوهای اولیه خودش را به ما اختصاص داد، چندان ناشی از طبع هزاره نبود. از همان ابتدا، دایرة المعارف

قرآن، هم به آینده و هم به گذشته (پیش رو و پشت سر) نگریسته و این بینش دو جانبه، ساختمان این دایرة المعارف را شکل داده است. همان طور که من و همکاران سردبیرم با طرح پیش می‌رفتیم، مصمم بودیم تا اثر مرجعی را خلق کنیم که بهترین موفقیت قرن را در زمینه پژوهشهای قرآنی به دست آورد، و در عین حال می‌خواستیم که این دایرة المعارف باعث برانگیخته شدن تحقیق گسترده‌تری در زمینه قرآن در دهه‌های آینده شود. در جهت خدمت به این آرزوی دو جانبه، تصمیم گرفته شده تا قالب‌های الفبای پیش‌بینی شده یک دایرة المعارف گسترش داده شوند تا یک سری مقالات طولانی و مبسوط‌تر را شامل گردد.

من و همکاران سردبیرم، این‌ها را به عنوان گزارش‌های مختصر از جایگاه کنونی تحقیق و اندیشه درباره مباحث عمده در محدوده پژوهش‌های قرآنی، در نظر گرفتیم. ترکیب مدخل‌های دایرة المعارف، با اندازه‌های متفاوت، همچون مقاله و نگاه‌های گذرا به تحقیقات اصلی در زمینه مطالعات قرآنی، بهترین راهی بود که به نظرمان رسید تا ضمن احترام

به دستاوردهای قرن گذشته، موفقیت‌های این قرن را نیز ترویج کنیم. با وجود اهمیتی که این نگرش ناظر بر گذشته و آینده، در خلق این دایرة المعارف داشت، ولی باز آرزوی مهم‌تر، در دسترس قرار دادن دنیای پژوهش‌های قرآن برای طبقه گسترده دانشمندان آکادمیک و خوانندگان تحصیل کرده بود. زمینه‌های گوناگون پژوهش‌های ادبی باعث به وجود آمدن فرهنگ‌های لغت، دایرة المعارف‌ها، تفاسیر و کشف اللغات بی‌شماری شده که به مطالعه دوره‌ها، مناطق، نویسندگان و کارهایی که به نحوی مشابه‌اند، اختصاص یافته‌اند. ادبیات مذهبی به خصوص کتاب مقدس (تورات و انجیل) موضوع صدها مورد از این اثرها بوده، که البته در اثرهای تهیه شده جدید، این نسبت به صورت پیوسته‌ای افزایش یافته است. این کثرت موارد تحقیقی در کتاب مقدس با تبیین آشکار در مورد پژوهش‌های قرآن، در وضعیتی کما فی السابق باقی مانده است. همچنین تعداد کتب مرجعی که برای قرآن به زبان‌های اروپایی در دسترس می‌باشند، کم باقی مانده است. بیشتر اطلاعات موجود ناقص و ناتمام است و یا در منابعی که فهم آنها مشکل است، مخفی‌اند.

البته دانشمندانی که به عربی اصیل اشراف دارند، خود می‌توانند از هزاران اثر موجود درباره قرآن بهره‌مند شوند که از جمله آن‌ها، واژگان‌ها، فرهنگ‌های لغت و تفاسیر است؛ اما کسانی که این تسلط را در زمینه زبان‌شناختی ندارند، خیلی کم‌تر می‌توانند از این کارها داشته باشند؛ برای مثال، آخرین فرهنگ لغت انگلیسی - عربی قرآن در سال ۱۸۷۳ چاپ شد و تنها کشف اللغات انگلیسی که تا حد زیادی در دسترس است، با ترجمه‌ای از قرآن تطبیق شده که برای آیات، از سیستم شماره‌گذاری قرن نوزدهم استفاده گردیده است که امروزه به ندرت در ترجمه‌های به چاپ رسیده با آن رو به رو می‌شویم. دانشمندان انگلیسی زبان که در زمینه‌های غیر از پژوهش‌های اسلامی کار می‌کنند، هنگامی که سعی می‌کنند چیزی درباره قرآن فرا بگیرند، چه برای اهداف تحقیقی خودشان، و یا به منظور معرفی آن به دانشجویانشان، هیچ خدمتی را نمی‌توان به آن‌ها ارائه داد. در نظر داشتن این نیاز بود که من و همکارانم را واداشت تا تصمیم بگیریم از مدخل‌ها به زبان انگلیسی برای این دائرة المعارف

استفاده کنیم. همکاران ما که در زمینه پژوهش‌های اسلامی فعالیت دارند، درک خواهند کرد که تصمیم نه آسان بود و نه خالی از بحث آفرینی. دائرة المعارف اسلام (Ei) که مدت مدیدی است در این زمینه به عنوان یک مرجع کلی، به طور گسترده مورد استفاده قرار گرفته است، کلمات مدخلی که عین آن‌ها به عربی نقل شده یا واژه‌های لغت نامه را به کار گرفته است (استعمال کرده) و این به کارگیری به عنوان یک معیار علمی (تحقیقی) در نظر گرفته شده است. چنین سیستمی، دقتی را دنبال می‌کند که با حرکت به سمت واژه‌های لغت نامه زبان انگلیسی از دست رفته است؛ برای مثال، هیچ معادل دقیقی به عربی برای کلمه "Prayer" وجود ندارد. صلاة اشاره دارد به پرستش دینی که مسلمانان پنج مرتبه در روز آن را به پا می‌دارند، در حالی که دعا عبادتی است که از رسمیت و شفاعت در حد کم‌تری حکایت دارد. ذکر، واژه‌ای است که برای یک سلسله گسترده تمرینات صوفیانه به کار می‌رود؛ هم عربی کلاسیک و هم عربی معاصر هر دو مشتمل بر مواردی از کلمات مربوطه

هستند. دایرة المعارف اسلام توضیحاتی درباره هر یک از این سه کلمه دارد؛ اما هیچ چیز در مورد واژه مدخلی "Prayer" در آن نیامده است. در نتیجه، دانشمندان و یا دانشجوی غیرعربی که می‌خواهند درباره این عنوان کلی بیشتر بدانند، زمان سختی را با استفاده کردن از دایرة المعارف اسلام سپری خواهد کرد؛ اما با استفاده از دایرة المعارف قرآن، دیگر با چنین مشکلی مواجه نخواهد شد. با این حال، تصمیم بحث پراگیزتر دیگر در خصوص محدوده و حوزه این دایرة المعارف بود. قرآن به عنوان یک قطعه مهم ادبیات جهانی و به عنوان کتاب آسمانی عمده از یک باور مذهبی عالمگیر، مجموعه عظیمی از قوانین را آفریده است. چندین جلد تفسیر درباره قرآن به وسیله تقریباً هر نسل از دانشمندان مسلمان به وجود آمده است، و در حالی که بیشتر این تفاسیر به عربی نوشته شده‌اند، تفاسیری نیز به زبان‌های دیگر کشورهای اسلامی ارائه گردیده است. محبوبیت مداوم این دسته از تفاسیر، هم در نمونه‌های قدیمی و هم معاصر، از میزان انتشار و فروش مداوم آنها هویداست. آثار عمده مفسران

قدیمی چون طبری، زمخشری، ابن کثیر و سیوطی در قفسه‌های هر کتابفروشی نسبتاً بزرگ در دنیای اسلام، در کنار استانداردهای معاصر چون تفاسیر مودودی، سید قطب و طباطبایی یافت می‌شوند.

در نتیجه، این سوال باید بررسی شود که آیا این اثر می‌باید تنها یک دایرة المعارف قرآن باشد یا دایرة المعارف قرآن به همراه تفسیر آن؟ البته تقسیم‌بندی درست و واضحی بین این دو مقوله وجود ندارد.

تقریباً تمام مقالات این دایرة المعارف، مستقیم یا غیرمستقیم، یک مجموعه تفسیر قرآنی را ترسیم می‌کند. با این وصف، محدودیت پروژه حکم می‌کند که کانون تمرکز خود قرآن باقی بماند؛ بنابراین، خوانندگان دایرة المعارف قرآن قطعه جداگانه‌ای درباره طبری یا فخرالدین رازی پیدا نخواهند کرد، اما ارجاع‌های متعددی را به آثار این مفسران خواهند یافت. ضمن این که فهرست موضوع متراکم دایرة المعارف قرآن به استفاده کنندگان این اجازه را خواهد داد که در تمام مجلدات، این مراجع را ردیابی و دنبال کنند. همراه با آرزوی خلق اثری که به عنوان یک

مرجع، از یک سلسله گسترده اصول علمی - اجتماعی و بشری در دسترس دانشمندان و دانشجویان، قرار گیرد، من و همکارانم در این خواسته نیز سهیم بودیم که یک تحقیق علمی موشکافانه را درباره قرآن در دایرة المعارف بگنجانیم؛ تحقیقی که از کثرت دیدگاه‌ها و پایه‌های استدلالی رشد یافته باشد.

کلمات کلیدی در جمله اخیر عبارت‌اند از: "Academic" و "rigorous". همان‌گونه که اخیراً شرح دادم، هیچ باور علمی صرفی از پژوهش قرآنی وجود ندارد. قرن‌ها تحقیق مسلمانان درباره قرآن، خط زمانی را ایجاد کرده که با تحقیق به عمل آمده به وسیله نسل‌های غربی درباره قرآن، تداخل دارد، و هیچ‌یک از این دو دسته به رغم این که کامل نیستند، نمایانگر یک روش یکپارچه و منسجم یا مجموعه روش‌های فوق العاده منحصر به فرد نمی‌باشند. مناظره شدید و مداوم هم در بین و هم در درون دو دنیای پژوهش‌های قرآنی مسلمانان و غربی‌ها مشهود است. این دو عالم (غربی‌ها و مسلمانان) به گونه‌ای فزاینده هم به لحاظ جغرافیایی و هم از نظر عقلانی در هم تداخل کرده‌اند. با

رشد سریع جمعیت مسلمانان در اروپا، آمریکای شمالی و دیگر قسمتهای دنیا، این تضاد و دوگانگی خشن «مسلمان» و «غربی» بیش از هر زمان دیگری مبهم‌تر شده است. بین المللی شدن تحقیق و زندگی علمی نیز به این روند شتاب می‌بخشد. همان‌گونه که در بالا ذکر شد، دانشمندان مسلمان و غیرمسلمان آزادانه در کنفرانس‌ها در باره قرآن بر روی یکدیگر تأثیر می‌گذارند، چه این کنفرانسها در لایدن باشد و یا در لاهور. نشریات علمی اکنون خیلی کم‌تر از آنچه که یک نسل قبل بوده‌اند، تفکیک شده‌اند و تعداد دانشمندان مسلمانی که در مؤسسات آمریکایی - اروپایی سطوح پیشرفته را در بعضی زمینه‌های پژوهش‌های اسلامی به خود اختصاص داده‌اند، به صورت نموداری افزایش یافته است. ژرفنایی علمی دیگر به سادگی نمی‌تواند به هویت مذهبی متصل شود، و پژوهش خوب در این محیط کاملاً گروهی، در حال شکوفایی و رشد است. سردبیرهای دایرة المعارف قرآن جدّ و جهد کرده‌اند تا آن حالت اجتماع را در چهارچوب صفحات این دایرة المعارف به ثبت برسانند، ضمن

این که می‌خواهند این اثر بتواند گسترده‌ترین شعاع ممکن از یک پژوهش علمی و موشکافانه درباره قرآن را ارائه کند.

کاربرد دایرة المعارف قرآن EQ:

مدخل‌ها در دایرة المعارف قرآن با نظم الفبایی متداول آورده شده‌اند؛ اما این مدخلها دو گونه هستند. بیشترین میزان مربوط است به مقالاتی از قطعات گوناگون که در بردارنده مطالبی هستند راجع به اشخاص، مفاهیم، اماکن، ارزش‌ها، اعمال و وقایعی که یا در درون متن قرآن یافت می‌شوند و یا ارتباط قابل توجهی با متن دارند؛ برای مثال، مدخل "Abraham" (ابراهیم عليه السلام)، شخصیتی را در داخل متن قرآن مورد بحث قرار می‌دهد، در حالی که مدخل «ادبیات آفریقایی و قرآن» به بحث درباره یک ارتباط ادبی می‌پردازد.

دسته دوم از مقالاتی که برای دایرة المعارف به کار گرفته شده‌اند، برخوردارهای مقاله‌ای با موضوعات مهم در زمینه پژوهش‌های قرآنی است. باز هم برای این که بیشتر از جلد اول مثال آورده باشیم، به مدخل‌های «هنر و معماری در قرآن» و «علم التواریخ و قرآن» اشاره می‌کنم. در این جا از

دانشمندان خواسته شد تا نوشته‌هایشان انعکاسی از گذشته و حال «جایگاه سؤال» درباره این موضوعات برجسته داشته باشد. همان‌گونه که در بالا بیان شد، تصمیم استفاده از لغت‌نامه انگلیسی، هم امتیازاتی دارد و هم مضاری؛ در حالی که اثر خیلی گسترده‌تری را در موضوع‌های هم‌ریشه در دسترس دانشمندان قرار می‌دهد، برای دانشمندان ادبیات عرب و اسلام‌شناسان که واژگان حرف به حرف نقل شده، نقطه شروع آشنایی بوده، ولی از عهده این اثر به خوبی بر نمی‌آیند. برای حل این مشکل، یک فهرست موضوعی جامع حاوی کلمات انگلیسی و واژگان حرف به حرف نقل شده به عربی در آخرین جلد دایرة المعارف قرآن طراحی شده است، هر چند خوانندگان در بخش عمده دایرة المعارف، استفاده وسیع از نقل حرف به حرف را، هم در شناسایی واژه‌های لغت‌نامه و هم در خود مقالات خواهند یافت، تا متخصصان در این زمینه بتوانند دقتی را که برایشان مهم است، داشته باشند. البته در طراحی لیست مدخل‌ها، حکم درباره این که چه چیز یک کلمه انگلیسی را پایه‌ریزی می‌کند، هرگز نمی‌توانست به طور کامل

آسان و قابل فهم باشد. به طور کلی سیاست سردبیری ما - همان‌گونه که در فرهنگ‌های لغت معاصر و آثار عمومی مرجع نیز نمایان شده است - براساس کاربرد انگلیسی متداول، رهبری شده است. در جایی که یک اسم خاص عربی، هم‌خانواده واضح انگلیسی دارد، آن هم‌خانواده استعمال شده است، و جایی که چنین هم‌خانواده‌ای وجود ندارد، شکل عربی آن محفوظ مانده است. از جمله مثال‌های مربوط «آدم و حوا» در مقابل «ذو الکفل» است.

چون دایرة المعارف قرآن به وجود آمده تا فهم و شعوری علمی از قرآن ارائه کند و آن را ارتقا دهد، از تمام نویسندگان درخواست شده تا کتابنامه مخصوص و مربوط را برای مقالاتشان تهیه کنند. خوانندگان، این مقالات را یک مدخل مفید در جهت پژوهش بیشتر یک موضوع تعیین، خواهند یافت. به علاوه نقل ادبیات اصلی (اولیه) و هم ادبیات فرعی (ثانوی) بایستی دانشمندان را ضمن این‌که با پژوهش‌های جزئی‌تر از موضوعاتی که در این اثر به آن‌ها پرداخته شده، پیش ببرد، در زمینه پژوهش‌های اسلامی کمک کند.

شواهد قرآنی به وسیله شماره سوره که به دنبال آن شماره آیه می‌آید، ارائه می‌شوند. مثلاً ۴۶: ۳۰ این نوع نقل قول عدولی است از آنچه بین مسلمانان رایج است که برای شناسایی به جای شماره سوره، نام سوره را می‌آورند؛ بنابراین، مثال قبلی می‌شود: سورة الروم ۴۶. اما این نوع نقل قول (با شماره سوره و آیه) کار را برای کسانی که با نام سوره‌ها ناآشنایند و می‌خواهند عبارتی را در یک متن ترجمه شده قرآن بیابند، آسان‌تر می‌کند. شماره‌گذاری آیه از استاندارد ۱۹۲۴ چاپ قاهره، پیروی می‌کند. بیشتر تفاسیر انگلیسی موجود قرآن از این شماره‌گذاری پیروی می‌کنند.

یک استثنای قابل ملاحظه، ترجمه ا. جی. اربری است که از شماره‌گذاری گستاو فلاگ چاپ ۱۳۸۴ متابعت می‌کند؛ یک شماره‌گذاری که می‌تواند چند تغییر مثبت و یا منفی آیات را با چاپ قاهره دارا باشد.

اگر چه تمام تلاش‌ها شده تا صحت و درستی نقل قول قرآنی در مقالات دایرة المعارف قرآن تضمین شود، شیوه‌نامه نگارشی پروژه هیچ ترجمه معینی را الزام نکرده است، و نویسندگان مختار

بودند تا از ترجمه‌های موجود استفاده کنند و یا این که ترجمه‌های خودشان را از عبارات‌های نقل شده، در مدخل‌هایشان بنویسند. همچنین هیچ راهی برای تضمین هماهنگی کامل مرجع با منابع اولیه در عربی کلاسیک، مانند مجموعه‌های حدیث یا تفاسیر قرآن، وجود نداشت. شیوه‌نامه نگارش دایرة المعارف قرآن، در حالی که از چاپ‌های ارجح اغلب چنین آثاری فهرست تهیه کرده، ولی این آثار همیشه در کتابخانه دانشگاه، یا کتابخانه شخصی افراد موجود نبودند. اگر چه آرزویم، امکان استیانتادار کردن تمام مراجع این چنینی بوده است، اما زمان مورد نیاز برای این کار باعث می‌شد، انتشار دایرة المعارف قرآن، برای زمان قابل ملاحظه‌ای به تعویق بیفتد.

با احتمال تکرار مطالب پیش، مایلم تأکید کنم که دایرة المعارف قرآن یک تلاش آغازین است. این دایرة المعارف اولین کوشش است برای خلق یک اثر بنیادی مرجع در موضوعی که تقریباً تعداد مشابه کم‌تری دارد. از همان ابتدای کار به عنوان یک پروژه تحقیقی، سردبیران دایرة المعارف قرآن می‌دانستند

که هرگز نمی‌توانند برای چاپ اول آن ادعای جامعیت داشته باشند. خوانندگان و منتقدان بسیاری، مطالب و نظریات فراوانی برای پیشنهاد دادن خواهند داشت که هم سردبیران و هم ناشر، مشتاقانه از این پیشنهادات استقبال می‌کنند. اگر به کمک سکان‌داران این اثر، دایرة المعارف قرآن بتواند هدف مورد نظر و مقصود را ارائه کند، در نهایت چاپ مجدد گسترده‌ای از این مجموعه خواهیم داشت که به وسیله این پیشنهادات تقویت شده باشد.

اظهار نظر پایانی

به عنوان نکته پایانی، موضوعی را مطرح می‌کنم که ممکن است از قلم یک سردبیر عجیب به نظر برسد. (اما شاید نوع دیگری از «تحقیق عملی» باشد که در دو دهه اخیر بسیار متداول شده است). آن موضوع انرژی ذخیره (پتانسیل) پروژه است برای بحث و جدل.

اغلب اوقات، از وقتی که مسئولیت دایرة المعارف قرآن را به عهده گرفته‌ام، مورد سوال روزنامه‌نگاران، همکاران و آشنایان قرار می‌گرفتم و از من می‌پرسیدند که آیا در چنین مسئله‌ای که با آن درگیرم، احساس نگرانی یا خطر می‌کنم. پاسخ

من همیشه «خیر» است و معمولاً این پاسخ همراه است با اظهار تأسف از این که فراوانی تصویر خلاف واقع از احساسات مسلمانی، حتی می توانست باعث برانگیخته شدن چنین سؤالی شود. در عین حال، پژوهش درباره متنی که میلیون ها انسان آن را تقدیس می کنند، کار حساسی است. بعضی از مسلمانان بر این عقیده اند که غیرمسلمان حتی نمی تواند قرآن را لمس کند، خواندن و تفسیر آن که دیگر جای خود دارد؛ اما بیشتر مسلمانان چنین عقیده ای ندارند. به رغم این که افرادی وجود دارند که ترجیح می دهند نسبت به تحقیق غیرمسلمان درباره قرآن به دلیل نامربوط بودن و یا ضعف و ناآگاهی فطری او، بی توجه و بی اعتنا باشند، دیگران از نوشته های دانشمندان غیرمسلمان در این زمینه استقبال می کنند. از سوی دیگر، دانشمندان غیرمسلمانی وجود دارند که سعی کرده اند تا در باره قرآن به گونه ای مطلب بنویسند که فوراً باعث اهانت و هتک حرمت احساسات الهی مسلمانان نباشد. دیگران با این ذهنیت که این چنین ملاحظاتی در قلمرو بحث علمی جای ندارند، کار را شروع کردند.

شخصیت ها متفاوت اند، خوگیری های مکتبی (ایدئولوژیکی) فرق می کنند و شیوه های علمی در هر دو طرف خط تقسیم، تفاوت دارند. من به عمد، تواتر روش ها و دیدگاه ها را در لابلای صفحات دایرة المعارف قرآن گنجانده ام؛ اما این کار را با آگاهی از این حقیقت که تمام دانشمندان اعم از مسلمان یا غیرمسلمان با این شیوه موافق نیستند، انجام دادم.

همکاران مسلمانی هستند که ترجیح دادند در این کار شرکت نکنند؛ از ترس این که این شرکت و همکاری در دایرة المعارف قرآن امکان دارد انسجام و اتحاد علمی آن ها را در معرض سوء ظن یا شبهه قرار دهد. همکاران غیرمسلمانی هم هستند که به دلیلی کاملاً مشابه از همکاری با ما سرباز زدند. با وجود این، این ها بیشتر استثنائات هستند. بیشتر دانشمندانی که برای همکاری و مساعدت دعوت شدند. با میل و اشتیاق پذیرفتند، در حالی که خوشحال بودند. که می دیدند اثر مرجعی به وجود می آید که می تواند موجبات پیشرفت مداوم در زمینه پژوهش های قرآنی را فراهم کند.

این آرزوی خالصانه من و همکاران من است که دایرة المعارف قرآن دقیقاً به انجام برسد.»

مختلف هستند. این اثر قرآنی توسط
انتشارات بریل حمایت می‌شود.

**Jane D. Mc Auliffe, Ph.D.,
Dean, Georgetown College,
Georgetown University**

تحلیل و بررسی مقدمه دایرة المعارف لیدن:
از تحلیل و بررسی مقدمه فوق مطالب
زیر به دست می‌آید.

تعریف دایرة المعارف قرآن لیدن:

مجموعه مقالاتی که مستقیم یا
غیرمستقیم یک مجموعه تفسیر قرآن را
ترسیم می‌کند، ولی محور آن قرآن است
(نه دایرة المعارف قرآن همراه با تفسیر)؛
تحقیقی که از کثرت دیدگاه‌ها و پایه‌های
استدلالی رشد یافته و آمده است تا فهم
و شعور علمی از قرآن را ارائه کند و
ارتقا دهد.

نهاد سرپرستی:

سرپرستار این دایرة المعارف خانم
جین دمن مک اولیف، استاد دانشگاه
جرج تاون (آمریکا) است و چهار نفر از
قرآن‌پژوهان مشهور غرب او را همراهی
می‌کنند؛ یعنی کلودژیلیو از فرانسه،
ویلیام گراهام از آمریکا، و داد قاضی از
شیکاگو، آندرو ریپین از کانادا، و هیث
مشاوران ارشد آن عبارت‌اند از: نصر
حامد ابوزید، محمد ارکون، گرهارد
بورینگ (آمریکا)، جerald هاوتینگ
(انگلستان)، فرد لیمهاوس (هلند)،
آنگلیکا نویورت (آلمان) و نویسندگان
آن، مسلمان و غیرمسلمان از کشورهای

مجله قرآن و مستشرقان / شماره اول / زمستان ۱۳۸۵ □ ۵۷

<p>Dean Jane Mc Auliffe</p> <ul style="list-style-type: none"> • Selected speeches • Biography <p>College Mission Statement</p> <p>Dean's Office staff</p> <p>Contact Us</p>	<p>JANE DAMMEN MCAULIFFE,</p> <p>Dean, Georgetown College ۱۰۸ White- Gravenor Box ۵۷۱۰۰۳ Georgetown University Washington, DC ۲۰۰۵۷-۱۰۰۳</p> <p>Phone: (۲۰۲) ۶۸۷ - ۴۲۵۹</p> <p>Fax: (۲۰۲) ۶۸۷ - ۷۲۹۰</p> <p>Send email to jane McAuliffe</p>
---	--

Email: jdm@georgetown.edu

مراحل اجرایی:

طرح دائرة المعارف قرآن، در لیدن هلند توسط جین دمن مک اولیف در سال ۱۹۹۳ میلادی با همکاری دانشمندان مختلف شروع شد و جلد اول آن در سال ۲۰۰۱ م از سوی انتشارات بریل در لیدن (هلند) منتشر گردید. که حاوی حرف A تا D است و جلد دوم آن مشتمل بر حرف E تا I در سال ۲۰۰۲ و جلد سوم شامل حرف J تا O در سال ۲۰۰۳ انتشار یافت؛ البته جلد چهارم و پنجم نیز به تازگی منتشر شده که در مقالات بعدی بررسی می شود.

اهداف:

۱. خلق اثری مرجع که بهترین موفقیت قرن را در زمینه پژوهش های قرآنی به دست آورد.
۲. این دائرة المعارف باعث برانگیخته شدن تحقیق گسترده تری در زمینه قرآن در دهه های آینده بشود.
۳. در دسترس قرار دادن دنیای پژوهش های قرآن برای طبقه دانشمندان آکادمیک و خوانندگان تحصیل کرده، با توجه به فقر علمی و اطلاعات ناقص و ناتمامی که در زبان های اروپایی نسبت به قرآن وجود دارد.

رویکردها:

۱. دائرة المعارف قرآن، هم به آینده و هم به گذشته نگریسته و این بینش دو جانبه ساختمان این دائرة المعارف را شکل داده است.
۲. قالب های الفبایی پیش بینی شده دائرة المعارف گسترش می یابد تا شامل مقالات طولانی و مبسوط بشود.
۳. ضمن احترام به دستاوردهای قرن گذشته، موفقیت های این قرن را نیز ترویج می کند.
۴. دائرة المعارف قرآن شامل تفسیر قرآن نمی شود؛ از این رو، حتی در مورد مفسران قرآن مانند طبری و فخر رازی بخش مستقل نخواهد داشت؛ اما ارجاع هایی به آنها خواهد داشت.
۵. گسترده ترین شعاع ممکن از یک تحقیق علمی موشکافانه در باره قرآن، در دائرة المعارف می گنجد.
۶. استفاده از روش ها و دیدگاه های متفاوت در لابلای دائرة المعارف یک اقدام عمدی بوده است.

ساختار علمی:

حدود هزار مدخل با نظم الفبایی متداول در این دائرة المعارف وجود خواهد داشت که این مدخل ها دو گونه است:

گوش‌ها؛ زمین؛ زلزله / زمین لرزه؛ شرق و غرب؛ بوم‌شناسی، روابط جانداران با محیط؛ علم اقتصاد؛ عدن / بهشت؛ ویراستاری قرآن؛ آموزش و پرورش؛ مصر؛ گزینش، انتخاب؛ عناصر؛ فیل؛ الیاس؛ یسع؛ اختلاس. / دزدی؛ جنین؛ مهاجرین و انصار؛ مهاجرت؛ دشمنان؛ امر به معروف و نهی از منکر؛ ادریس؛ ورود به خانه‌ها از پشت آن‌ها؛ رشک / حسد؛ نگارش روی فلزات و سنگ‌ها (علم یا هنر حکاکی)؛ گمراهی / انحراف؛ معادشناسی؛ خلود / جاودانگی؛ اخلاق و قرآن؛ ایتوبی؛ مدح / تمجید؛ حوا؛ غروب؛ قرآن در زندگی روزمره؛ شر / بدی؛ سیئات؛ تفسیر قرآن در دوره باستان و قرون وسطی؛ تفسیر قرآن در عصر اخیر و معاصر؛ نصایح و مواعظ؛ تبعید / نفی بلد؛ استعاذه / تعویذ؛ لشکرکشی‌ها و نبردها؛ چشم‌ها؛ حزقیال نبی / حزقیل نبی / عزرا نبی؛ افسانه‌ها؛ صورت / چهره؛ وجه الله (صورت خدا)؛ فرقه / گروه؛ فضیلت؛ و...

هـ - معرفی مقالات و نقدها در مورد

دائرة المعارف قرآن لایدن:

۱. دائرة المعارف قرآن به انگلیسی، مرتضی کریمی‌نیا، گلستان قرآن، سال چهارم، ش ۸۶، آبان ۱۳۸۰، ص ۳۶-۳۵.

الف - مدخل‌های مربوط به اشخاص، مفاهیم، اماکن، ارزش‌ها، اعمال و وقایع که در درون متن قرآن یافت می‌شوند یا ارتباط قابل توجهی با متن دارند.

ب - مدخل‌هایی که در مورد موضوع‌های مهم در زمینه پژوهش‌های قرآنی است؛ مانند هنر و معماری در قرآن، و علم تاریخ و قرآن.

در این دائرة المعارف از مدخل‌هایی با عنوان‌های انگلیسی استفاده شد (نه واژه عربی که با حروف الفبای انگلیسی نوشته می‌شود. آن‌گونه که دائرة المعارف اسلام انجام داد.) و برای این که مشکل معادل‌سازی و معادل‌یابی عربی حل شود، فهرستی موضوعی حاوی کلمات انگلیسی و واژگان حرف به حرف نقل شده به عربی در آخرین جلد خواهد آمد.^{۱۱}

آقای علی کریم مجموع مدخل‌های جلد اول تا سوم دائرة المعارف لایدن را ۴۴۵ مورد معرفی می‌کند،^{۱۲} ولی پس از بررسی روشن شد که فهرست کل مدخل‌های این سه جلد از این قرار است:

جلد اول: ۳۲۵ مدخل

جلد دوم: ۲۶۳ مدخل

جلد سوم: حروف J تا O که حدود

۲۰۰ مدخل را در بر می‌گیرد.

اینک برای آشنایی مخاطبان، برخی عناوین

مدخل‌های جلد سوم را مرور می‌کنیم:

۲. معرفی و نقد دائرة المعارف قرآن لیدن، محمدجواد اسکندرلو، قیسات، سال هشتم، ش ۲۹، پاییز ۱۳۸۲، ص ۲۶۷ - ۲۸۵.

۳. انتشار جلد سوم دائرة المعارف قرآن EQ، کتاب ماه دین، سال هفتم، ش ۱، شماره پیاپی ۷۳، آبان ۱۳۸۲، ش، ص ۵۱ - ۵۳.

۴. آشنایی با دائرة المعارف قرآن، مرتضی کریمی‌نیا، گلستان قرآن، سال هفتم، ش ۱۹۰، آبان ۱۳۸۳، ش، ص ۵۶ - ۳۰.

۵. بررسی و مقایسه سه دائرة المعارف بزرگ قرآنی معاصر، محمدعلی رضایی اصفهانی، مجله حوزه و پژوهش، ش ۱۷ - ۱۸.

۶. نقدی بر دائرة المعارف قرآن لیدن، محمدحسن زمانی، فصلنامه علمی ترویجی فلسفی کلامی دانشگاه قم، ش ۱۷ - ۱۸.

و - بررسی اجمالی دائرة المعارف قرآن لیدن

الف - نقاط قوت دائرة المعارف لایدن

۱. استفاده از نویسندگان متنوع در غرب و شرق جهان؛

۲. توجه به موضوعات نو (مثل فیمینیسیم) با توجه به موضوعات سنتی قرآنی؛

۳. جداسازی دائرة المعارف قرآن از تفسیر قرآن؛

۴. طرح زمان بندی شده و سرعت عمل در نشر دائرة المعارف؛

۵. بازگشت از شیوه مستشرقان قدیمی و رعایت انصاف در اظهار نظرها در بسیاری از موارد؛ برای مثال، در مقاله «قرآن و فیمینیسیم»، مارگارت بدران^{۱۳} تصریح می‌کند که قرآن مدافع حقوق از دست رفته زنان است.

مثال دیگر: در مقاله «تحریف»،^{۱۴} نیوبای تصریح کرده که اتهام تحریف باوری به شیعه، اتهامی بی‌اساس است و قرآن شیعیان با اهل سنت تفاوتی ندارد.

مثال سوم: دنیس ای در مقاله «عایشه»^{۱۵} بیان می‌کند که به برتری فاطمه^{علیها السلام} بر همه زنان جهان تصریح شده است.

ب - نقاط ضعف دائرة المعارف لایدن

۱. ادعای تحقیق موشکافانه (که در مقدمه دائرة المعارف آمده است) با عمل کردن نویسندگان در برخی مقالات دانشنامه، سازگار نیست؛ برای مثال، کلود جیلیوتی در مقاله «تفسیر قرآن در دوره باستان»^{۱۶} کتاب *حقایق التأویل فی مشابه التنزیل* سید مرتضی (م ۴۰۶ ق) را از تفاسیر معتزله معرفی می‌کند و نیز شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) و شیخ طبرسی (م ۵۴۸ ق) را از مفسران شیعی معتزلی معرفی می‌نماید، در حالی که ایشان توجه نکرده‌اند که در جهان اسلام سه جریان عمده کلامی وجود دارد:

نخست، جریان کلامی اشاعره؛

دوم، جریان کلامی معتزله؛

سوم، جریان کلامی شیعه.

جریان سوم هر چند با جریان معتزلی در مورد برخی مقولات مانند عقل‌گرایی، تشابه دارند، ولی هر کدام جریان مستقلی هستند و ویژگی‌های خاص خود را دارند؛ برای مثال، شیعه به استمرار نبوت در امامت معتقد است، ولی معتزلیان با این عقیده مهم کلامی شیعه همراه نیستند و یا معتزله «منزله بین المنزلتین» را قبول دارند که مورد پذیرش کلام شیعی نیست.^{۱۷}

البته به نظر می‌رسد که این لغزش دائرة المعارف لایدن، از کتاب‌هایی همچون التفسیر و المفسرون، دکتر ذهبی ریشه گرفته باشد که قبل از آنان همین نسبت‌ها را به سید مرتضی رحمته داده بود،^{۱۸} در حالی که سید مرتضی از علمای بزرگ شیعه امامیه است.

همچنین در همان مقاله (تفسیر) آندروورپین، تفسیر ابوالفتوح رازی را بزرگ‌ترین تفسیر روایی شیعه معرفی می‌کند، در حالی که بزرگ‌ترین تفاسیر روایی شیعه، تفسیر عیاشی، البرهان محدث بحرانی، نورالثقلین عروسی

حویزی و صافی فیض کاشانی است، و تفسیر ابوالفتوح رازی تقریباً ترجمه فارسی تبیان شیخ طوسی (البته با اضافاتی از طرف مرحوم ابوالفتوح رازی) است و شیوه تفسیری این دو اجتهادی است نه روایی مجض و این مطلبی است که با اندک دقت در تفسیرهای فوق روشن می‌شود.

۲. مشکلات روش شناختی در معرفی تفاسیر

مثال اول:

راترود ویلانت در مقاله «تفسیر قرآن در دوره جدید و معاصر»^{۱۹} تفسیر عقلانی را منحصر به تفسیر اجتهادی افرادی همچون سید احمد خان هندی (م ۱۸۹۸ م) و محمد عبده مصری (م ۱۹۰۵ م) می‌داند که بین تمدن و علم غربی با قرآن جمع کرده‌اند، و جالب آن که در ادامه مقاله، کتاب الهدایة و العرفان فی تفسیر القرآن بالقرآن را به محمد ابوزید (۱۹۳۰ م) نسبت می‌دهد، در حالی که اولاً، کتاب فوق از ابوزید نیست بلکه از سرسید احمد خان هندی است و ثانیاً، کتاب یاد شده از تفاسیر علمی به شمار می‌آید نه تفاسیر عقلی، و ثالثاً، تفسیر عقلانی یا تعقلی منحصر به تفسیر اجتهادی نیست، بلکه واژه «عقل»

در مسائل تفسیری دو کاربرد دارد: اول، عقل برهانی که با استفاده از برهان‌های عقلی به تفسیر می‌پردازد؛ برای مثال، آیه «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»^{۲۰} با توجه به برهان عقلی بر این که «خدا جسم نیست» تاویل می‌شود و دست از ظاهر آن برمی‌داریم و می‌گوییم مقصود از «دست» در این جا قدرت است، و دوم، عقل مصباحی یا قوه مدرکه و نیروی فکر است که در روش‌های تفسیری متعدد به کار می‌رود و از نیروی فکر برای تدبیر و فهم آیات و قراین آن‌ها و جمع‌بندی و استنباط و اجتهاد استفاده می‌شود که نوع اخیر را تفسیر اجتهادی می‌نامند.^{۲۱}

بنابراین، تفسیر عقلانی به تفاسیر محمد عبده مصری (۱۸۴۸ - ۱۹۰۵ م) و سید احمد خان هندی (۱۸۹۸ - ۱۸۱۷ م) منحصر نمی‌شود، بلکه این نوع تفسیر در میان مسلمانان سابقه‌ای هزار ساله دارد و از تفسیر شیخ طوسی و طبرسی (م ۵۴۸ ق) آغاز شده و هنوز ادامه دارد.

آری، تفسیر محمد عبده دارای نوآوری‌هایی بوده است؛ از جمله توجه به گرایش اجتماعی در تفسیر و نیز توجه به روش علمی و نقش علوم جدید در تفسیر که از مطالعه تفسیر جزء

آخر قرآن و تفسیر شاگردش رشید رضا در المنار روشن می‌شود.

مثال دوم: راترود ویلانت در مقاله «تفسیر قرآن در دوره جدید» شروع تفسیر علمی قرآن را از فخررازی (م ۶۰۶ ق) و با استخراج علوم از قرآن معرفی می‌کند؛ سپس از آلوسی (۱۸۵۶ م) در روح المعانی و طنطاوی در الجواهر نام می‌برد. ایشان در این مقاله اعتراف کرده که تفسیر علمی قرآن، دست مسلمانان علیه غرب است، ولی توجه نداشته است که تفسیر علمی قرآن از عصر بوعلی سینا (۳۷۰ - ۴۲۸ ق) در کتاب رسائل او آغاز شده و به سه شیوه زیر صورت گرفته است:

اول: استخراج علوم از قرآن بر اساس برداشتی نادرست از آیه «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ»^{۲۲} می‌باشد که در ظاهر همه علوم را در قرآن موجود می‌داند و این راهی است که غزالی (م ۵۰۵ ق) پیموده است.^{۲۳}

دوم: تحمیل نظریه‌های علمی بر قرآن کریم که شیفتگان علوم جدید بدان میل پیدا کرده‌اند؛ از جمله عبدالرزاق نوفل مصری در کتاب‌های متعدد.

۲۵۶۵

سوم: استخدام علوم از قرآن کریم که شیوه‌ای صحیح است و افرادی همچون محمد عبده خواسته‌اند این راه را طی کنند.^{۲۴}

۳. تکرار تهمت‌های مستشرقان نسبت به قرآن

با این‌که شیوه عمومی این دایرة المعارف با پژوهش‌های قبلی مستشرقان فاصله زیادی دارد و رویکردی منصفانه و محققانه بر بسیاری از مقالات آن حاکم است، ولی برخی نویسنده‌گان بدون تحقیق جدید و به صورتی تقلید گونه، همان مطالب قبلی مستشرقان را تکرار کرده‌اند که به چند نمونه اشاره می‌کنیم:

آندروورپین در مدخل «هارون» چنین می‌نویسد:

«قرآن به غلط و خطا مادر عیسی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را خواهر هارون می‌داند: «يَأْخُذُ هَارُونَ»^{۲۵} و جالب آن که هارون قرن‌ها پیش از مادر عیسی مرده بوده است. در کتاب مقدس آمده است: هارون خواهری به نام «مریم» داشته است که در زمان هارون و موسی بوده است نه در زمان عیسی.»^{۲۶}

آندروورپین اگر به تفاسیر مهم شیعه و اهل سنت مراجعه می‌کرد، متوجه می‌شد که این جمله قرآن که از مخالفان مریم حکایت می‌کند، ضرب المثلی در میان

قوم او بوده است. در حدیثی از پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز نقل شده است: «چون هارون مرد پاکی بود، در میان بنی‌اسرائیل ضرب المثل شده بود، از این رو به افراد پاک می‌گفتند: این برادر یا خواهر هارون است.»^{۲۷}

این لغزش آندروورپین در فهم آیه قرآن و عدم توجه او به تفاسیر و روایات تفسیری و نسبت خطای تاریخی به قرآن دادن (که مریم زمان موسی را با مریم زمان عیسی اشتباه کرده است) همان اندازه برای دایرة المعارف لایدن مشکل آفرین است که توجه نکردن آندروورپین و سرویراستاران و ارزیابان و ناظران دایرة المعارف فوق به تحقیقات مستشرقان و نقدهای مسلمانان به آن‌ها؛ زیرا این مطلب آندروورپین مطلب جدیدی نیست بلکه تکرار مطالب مستشرقان قبلی است، چرا که اولین بار شخصی به نام ادریان ریلاند (۱۶۷۶ - ۱۷۱۸ م) این اشکال را بر قرآن مطرح کرد و مسلمانان بارها این اشکال را پاسخ گفته و لغزش مستشرقان را در فهم آیه مذکور تذکر داده‌اند؛ از جمله عبدالرحمن بدوی (۱۹۸۸ م) در کتاب *دفاع عن القرآن*، ص ۱۶۱ همین اشکال را مطرح و جواب مفصلی ارائه کرده، ولی عجیب

این است که چهارده سال بعد از انتشار کتاب عبدالرحمان بدوی، همان اشتباه مستشرقان قبلی در دائرة المعارف لایدن تکرار می‌شود، بدون این‌که به پاسخ اشاره شود.

۴. تناقض درونی در دائرة المعارف لایدن

در هر کتاب لازم است مطالب ارائه شده آن در تناقض نباشد، به ویژه در مسائل تاریخی که به مذاهب و کتاب‌های آسمانی نسبت داده می‌شود؛ اما در دائرة المعارف لایدن گاهی این تناقض‌ها به چشم می‌خورد؛ برای مثال، جوین بل در مقاله «حدیث و قرآن» مطالبی در مورد تحریف قرآن نقل کرده است؛ از جمله از سیوطی نقل می‌کند که آیه رجم بر محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وحی شده، اما در قرآن نیامده است.

کلمه «ائمه» به امت تبدیل شده است. به شیعه نسبت می‌دهد که معتقدند سوره احزاب در اصل از سوره بقره طولانی‌تر بوده است، ولی در معرض تغییر قرار گرفته است.

شیعه قرائت‌های هفت‌گانه قرآن را برای استنباط فتاوی فقهی، تفسیر کرده‌اند،^{۲۸} در حالی که مسئله تحریف قرآن را «ینویای» در مقاله «تحریف»^{۲۹} که در

همان دائرة المعارف قرآن لایدن نوشته شده، مردود اعلام کرده است.

این مطلب اولاً: تناقض درونی دائرة المعارف قرآن لایدن را آشکار می‌سازد و این وظیفه سرویراستار آن را سنگین‌تر می‌سازد که تلاش کند از جمع آوری مطالب تناقض‌آمیز در کتاب پرهیز شود.

ثانیاً: روایات مربوط به تحریف توسط علمای بزرگ شیعه و اهل سنت، بارها مورد نقد قرار گرفته و مردود اعلام شده است؛ زیرا بسیاری از این روایات مخالف قرآن است و هر چه مخالف قرآن باشد، اعتبار ندارد و سند این روایات نیز مخدوش است و برخی از آن‌ها نیز به مطالب تفسیری و اختلافات قرائات اشاره دارد.

از جمله کسانی که در این مورد کتاب نوشته‌اند، آیه الله ابوالقاسم خوبی رحمته الله علیه در بیان، آیه الله محمد هادی معرفت مولف کتاب *صيانة القرآن عن التحريف*، دکتر نجارزادگان نویسنده کتاب *سلامة القرآن من التحريف* (که اخیراً با اضافاتی تجدید چاپ شده است).

ثالثاً: مسئله زیادتر بودن اصل سوره احزاب از سوره بقره، در اهل سنت به ابی بن کعب و عایشه نسبت داده شده

است؛^{۳۰} پس چرا نویسنده، شیعه را به این مطلب متهم می‌سازد؟! در حالی که بیان شد، اصل مطلب صحیح نیست و علمای فریقین تحریف را مردود می‌دانند.

رابعاً: قرائت‌های هفت گانه قرآن که در برخی احادیث حکایت شده، از نظر سند روایات و دلالت آن‌ها مورد خدشه علمای شیعه قرار گرفته است^{۳۱} و از آن‌جا که قرائات متواتر نیست و قرآن به وسیله آن‌ها اثبات نمی‌شود، نمی‌تواند مبنای حکم فقهی قرار گیرد. بلی، روایت حفص از عاصم به خاطر این‌که بیشترین تطابق را با قرآن متواتر مسلمانان دارد، مورد اعتنا قرار گرفته و قرآن‌های فعلی در جهان اسلام معمولاً بر اساس این قرائت چاپ می‌شود.

۵. جمع آوری نکردن تمام اطلاعات لازم در یک زمینه

همان‌گونه که در مبحث ویژگی‌های دائرة المعارف گذشت، وظیفه دائرة المعارف آن است که تمام اطلاعات لازم در مورد یک مطلب را به صورتی فشرده ارائه کند، به طوری که خواننده را از مراجعه به کتاب‌های دیگر بی‌نیاز سازد، اما گاهی دائرة المعارف لایدن این مهم را به انجام نرسانده است؛ برای مثال،

خانم جین دمن مک اولیف در مقاله «فاطمه علیها السلام» نوشته است که مفسران قرآن، آیات ۶۱ از سوره آل عمران (آیه مباهله) و ۳۳ از سوره احزاب (آیه تطهیر) را درباره فاطمه علیها السلام می‌دانند؛ سپس از تفسیر طبری نقل می‌کند که مقصود از «اهل البیت» در سوره احزاب محمد، فاطمه، علی، حسن و حسین علیهم السلام هستند، ولی از «عکرمه» نقل می‌کند که مقصود همسران پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشند،^{۳۲} در حالی که اولاً: آیات مربوط به فاطمه علیها السلام در قرآن از ۶۰ آیه تا ۱۳۵ آیه حکایت شده است.^{۳۳} البته برخی موارد از شأن نزول این آیات در مورد فاطمه علیها السلام است و در برخی از آن‌ها، فاطمه علیها السلام از مصادیق یا تأویل یا بطن و یا تفسیر آیه شمرده شده است و برخی آیات نیز مورد تأیید و تاکید مفسران بزرگ شیعه و اهل سنت بوده است؛ از جمله سوره کوثر^{۳۴} و آیات نذر در سوره انسان (هل اتی).^{۳۵} گفتنی است در مورد فاطمه زهرا علیها السلام بیش از ۲۴۰۰ کتاب نوشته شده^{۳۶} که در بسیاری از آن‌ها آیات مربوط به حضرت فاطمه علیها السلام یادآوری شده است.

توجه نکردن به این میراث گرانسنگ اهل سنت و شیعه در مورد آیات مربوط

ثالثاً: اگر نویسنده به تفاسیر مسلمانان در مورد آیات خلقت آدم مراجعه می‌کرد، گرفتار این لغزش نمی‌شد؛ زیرا علامه طباطبایی رحمته الله در *المیزان* به صراحت مطلب مزبور را که در روایتی آمده است نقل کرده و آن را نفی و ریشه آن را اسرائیلی بیان می‌کند.^{۴۴}

۷. نسبت دادن برخی مطالب غیرمناسب به پیامبران الهی

برای مثال، در مدخل «ابراهیم»، آزر را پدر وی می‌خواند، و نیز ابراهیم را در داستان پرندگان، معترض به خدا معرفی می‌کند. در همان مدخل اجداد پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله را بت پرست می‌خواند.^{۴۵}

در حالی که مفسران قرآن به ویژه در *مجمع البیان، المیزان، تفسیر نمونه* و... ذیل آیات ۱۱۳ - ۱۱۴ سوره توبه، ۴ سوره ممتحنه، ۴۷ سوره مریم و ۸۶ سوره شعراء به این مطالب اشاره کرده و آنها را توجیه یا رد کرده‌اند و روشن ساخته‌اند که آزر عموی ابراهیم بوده و حدیثی که در مورد پیامبر اسلام نقل شده است، جعلی می‌باشد و شواهد زیادی بر ایمان اجداد پیامبر صلی الله علیه و آله وجود دارد.^{۴۶}

۸. استفاده نکردن از نویسندگان متخصص قرآن

استفاده از نویسندگان متنوع از همه جهان، از نقاط قوت این دائرة المعارف است؛ اما در عصر حاضر در خاورمیانه یعنی در مصر، لبنان، عراق، ایران، پاکستان و برخی کشورهای دیگر، قرآن پژوهان برجسته‌ای وجود دارند که برخی ده‌ها جلد تفسیر قرآن نگاشته‌اند و یا در موضوع‌های علوم قرآن و علوم وابسته، نوشته‌های مفصل دارند، ولی صاحبان دائرة المعارف لایدن به سراغ اساتید قوی و مشهور نرفته‌اند؛ برای مثال، از کشور ایران، از آقای محمدعلی امیرمعزی و محسن ذاکری استفاده کرده‌اند، در حالی که نام این دو نفر برای انجمن علمی قرآن و محققان قرآن پژوه ایران ناآشناست، و حال آن‌که در ایران قرآن‌پژوهان بزرگی همچون آیه الله مکارم شیرازی (صاحب تفسیر نمونه) آیه الله معرفت (صاحب *التفسیر الاثری الجامع و التمهید فی علوم القرآن*) و ده‌ها دانشمند دیگر وجود دارند.

البته ممکن است برخی قرآن پژوهان در کشورهای آسیایی تسلط کامل به زبان انگلیسی نداشته باشند، ولی نمی‌توان از تسلط آنها بر منابع اصیل و قوت علمی آنان گذشت. علاوه بر آن که امکان ترجمه آثار آنها وجود دارد؛ همان‌گونه که تفسیر نمونه به چندین زبان زنده دنیا ترجمه شده است.

نکته دیگر آن است که در این دائرة المعارف از برخی نویسندگان استفاده شده که با حرکت عمومی قرآن پژوهان معاصر در دنیای اسلام مشکل دارند، بلکه گاهی علامت سوال بر آنها گذاشته می‌شود؛ مانند نصر حامد ابوزید و محمد آرکون.

سرویراستار این دائرة المعارف می‌توانست در کنار استفاده از این افراد، از مخالفان آنها نیز دعوت به عمل آورد که مقالات و اندیشه آنان را نقد کنند و هر دو را با هم یا به صورت تلفیقی منتشر کنند، تا گزارش آنها کامل شود و یک‌جانبه‌گرایانه تلقی نگردد.

تذکر: در مورد دائرة المعارف قرآن لایبن اشکالات اساسی دیگری نیز وجود دارد که از نقل همه آنها در این مقاله صرف نظر می‌کنیم و به زودی آنها را در سلسله مقالات و یا یک کتاب مستقل ارائه می‌نماییم.

۷. نک: دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۱، ص ۱۳ - ۱۷ که مجموعاً ۳۲ مورد از این موارد را شماره و معرفی می‌کند.

۸. آقای مصطفی محامی در پیش‌گفتار دائرة المعارف قرآن کریم، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ص ۱۸، بعد از برشماری بسیاری از این کتاب‌ها و اهداف دائرة المعارف قرآن می‌نویسد: «در هیچ یک از آثار مزبور نمی‌توان از آن نشان جست، به این دلیل که پدید آوردگان آن آثار یا در پی چنین هدفی نبوده و فقط می‌خواسته‌اند قاموس یا معجمی قرآنی پدید آورند یا این هدف را دنبال می‌کرده‌اند، اما سازمان و مجموعه‌ای دائرة المعارفی ندارد نگارنده بودند تا بتوانند چنین هدفی را تأمین سازند.»

۹. MCAULIFFE, Jane Dammen (ed.)

۱۰. در ترجمه این مقدمه به خامه جناب آقای تقی صادقی اکتفا گردید و ترجمه مجدد لازم دیده نشد و تنها به ویرایش اندک بسنده شد.

۱۱. رک: مقدمه جلد اول دائرة المعارف قرآن لایدن. (دسته‌بندی مطالب از ماست.)

۱۲. گلستان قرآن، ش ۱۹۰، سال هفتم، آبان ۱۳۸۳، ص ۳۳ - ۵۶.

۱۳. دائرة المعارف قرآن، لایدن، ج ۲، ص ۱۹۹ - ۲۰۳ (Feminism and the Quran Margot Badran)

۱۴. همان، ص ۲۴۲ (Interpolation Gordon) (Darnell Newby)

۱۵. همان، ج ۱، ص ۵۵ - ۶۰ (Denised Spellbery)

۱۶. همان، ج ۲، ص ۹۹ - ۱۲۴ (Exegesis of the Quran: Classical and Medieval) (Claude Giffiot)

۱۷. برای آگاهی بیشتر از دیدگاه‌های شیعه و معتزله و اشاعره، به کتاب‌های کلامی مانند شرح تجرید خواجه نصیر و نیز شرح مواقف ایچی و... مراجعه کنید.

۱. دائرة المعارف قاموس عام لكل فن و مطلب،

المعلم بطرس البستانی، ج ۴، ص ۵۰۰.

۲. لغت‌نامه دهخدا، جلد ۲۴، ص ۴.

۳. دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۱، پیش‌گفتار، ص ۹.

۴. دائرة المعارف قرآن، ج ۱، پیش‌گفتار، مصطفی محامی، ص ۱۱.

۵. مانند: الف - فرهنگ نامه قرآنی، گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۲ - ۱۳۷۶ ش، فارسی، شامل برابره‌های فارسی واژگان قرآن براساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن موجود در کتابخانه آستان قدس.

ب - قاموس قرآن، سید علی اکبر قرشی، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸ ش.

ج - قاموس قرآنی، حسن محمد موسی، مطبعة خلیل ابراهیم، ۱۹۶۶ م، مصر.

د - لغت‌نامه قرآن کریم، محمود عادل، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹ ش.

۶. مانند: الف - اعلام قرآن، محمد خزائلی، امیرکبیر، ۱۳۷۸ ش، مجموعه ۱۱۴ مقاله بلند در معرفی اعلام قرآن.

ب - اعلام القرآن، عبدالحسین شبستری، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ ش، عربی، مقالاتی در معرفی اعلام قرآن.

ج - از مفاهیم قرآن، مصطفی اسرار، محیا، ۱۳۷۵ ش، مجموعه از ۱۴۸ مقاله کوتاه در توضیح مفاهیم کلیدی قرآن.

د - مصطلحات قرآنی، صالح عظیمه، الجامعة العالمية للعلوم الاسلامیه، لندن، ۱۹۹۴، عربی، ۱۰۴ مقاله درباره اصطلاحات مفهومی در قرآن.

۳۳. ر.ک: فضائل فاطمه فی الذکر الحکیم، شیخ علی حیدر مویده؛ ما نزل من القرآن فی شأن فاطمة الزهراء، سید محمدعلی الحلوی؛ فاطمه الزهراء فی القرآن، سید صادق شیرازی و...
 ۳۴. ر.ک: تفسیر فخررازی ذیل سوره کوثر و تفاسیر المیزان، نمونه و...
 ۳۵. ر.ک: تفاسیر قرطبی، نیشابوری در غرائب القرآن، بغوی در معالم التنزیل و تفاسیر المیزان، نورالثقلین، البرهان، صافی، نمونه و...
 ۳۶. فاطمه در آئینه کتاب، اسماعیل انصاری زنجانی خونینی.
 ۳۷. ر.ک: میزان الاعتدال، ذهبی، ج ۳، ص ۹۳ - ۹۶؛ قاموس الرجال، نستری، ج ۶، ص ۳۲۷.
 ۳۸. البته برخی بزرگان نیز عکرمه را توثیق کرده، ولی در استناد این روایت به او تشکیک کرده‌اند. ر.ک: التفسیر و المفسرون، ج ۱، ص ۳۴۸ - ۳۶۱.
 ۳۹. تفسیر طبری، ج ۱۲، ص ۸.
 ۴۰. المیزان، ج ۱۶، ص ۳۱۰ - ۳۱۱.
 ۴۱. صحیح بخاری، ج ۳، ص ۳۱۴ حدیث ۴۹۱۴ و ۴۹۱۵.
 ۴۲. دائره المعارف قرآن لایدن، ج ۱، ص ۲۲ - ۲۶. (Adam and Eve - Cornelia schock)
 ۴۳. کتاب مقدس، سفر پیدایش، باب ۲۲ / ۲ - ۲۳، ترجمه انجمن کتاب مقدس ایران.
 ۴۴. المیزان، ج ۱، ص ۱۴۷.
 ۴۵. دائره المعارف لایدن، مقاله ابراهیم، جلد اول، ص ۷. (Abraham - Reuven Firestone)
 ۴۶. ر.ک: مجمع البیان و المیزان، ذیل آیات و تفسیر نمونه، ج ۸، ص ۳۵۷ - ۱۵۹.

۱۸. التفسیر و المفسرون، ذهبی، ج ۱، ص ۴۰۴.
 ۱۹. دائره المعارف لایدن، ج ۲، ص ۱۲. (Exegesis of the Quran: Early Modern and contem Porary - (Rotraud Wielandt)
 ۲۰. فتح / ۱۰.
 ۲۱. برای آگاهی بیشتر ر.ک: درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن، نگارنده، مبحث روش تفسیر عقلی و اجتهادی.
 ۲۲. نحل، ۸۹.
 ۲۳. ر.ک: احیاء العلوم، ج ۱، ص ۲۸۹ و الجواهر، ص ۱۸.
 ۲۴. برای آگاهی بیشتر ر.ک: درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، نگارنده، انتشارات اسوه.
 ۲۵. مریم، ۲۸.
 ۲۶. دائره المعارف قرآن لایدن، ج ۱، ص ۱ و ۲. (Aoron - Andrew Rippin)
 ۲۷. مجمع البیان، ذیل آیه ۲۸ سوره مریم و تفسیر نورالثقلین، ج ۳، ص ۳۳۳ و تفسیر نمونه، ج ۱۳، ص ۵۱.
 ۲۸. دائره المعارف لایدن، ج ۲، ص ۳۷۶ - ۳۹۶. (Hadith and the Quran - G. H. A. Juynboll)
 ۲۹. همان، ص ۲۴۲. (Interpolation - Newby)
 ۳۰. ر.ک: مسند احمد، ج ۵، ص ۱۱۳۲؛ الاتقان، سیوطی، ج ۲، ص ۷۲.
 ۳۱. ر.ک: البیان فی تفسیر القرآن، ابوالقاسم خویی، مبحث قرآنا؛ التمهید فی علوم القرآن، محمد هادی معرفت، مبحث قرآنا و حدیث سبعة احرف، پژوهشی در تاریخ قرآن، سید محمدباقر حجینی، مبحث قرآنا.
 ۳۲. دائره المعارف قرآن لایدن، ج ۲، ص ۱۹۲ - ۱۹۳. (Fatima - Jane Dammen Mc Auliffe)